

ALAPJOGVÉDELEM, NEM CSAK UNIÓS FOKON

A két luxembourgi bíróságnak a Yusuf- és a Kadi-ügyben hozott 2005-ös, illetve 2008-as ítélete¹ – nagyon leegyszerűsítve a problémát – olyan magánszemélyek kereseteit bírálta el, akik az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) által létrehozott Szankcióbizottság döntése alapján a terrorizmus pénzügyi támogatásának gyanúja miatt felkerültek a pénzügyi szankciókkal sújtandó személyek és szervezetek listájára. A BT határozatai végrehajtása érdekében az EU Tanácsa rendeletet alkotott, amelynek melléklete tartalmazta a Szankcióbizottság listáját. A listára vétel bírói felülvizsgálatát sem az ENSZ általános bírói fórumán (a Nemzetközi Bíróságon), sem a BT által felállított panasztestületnél nem kezdeményezhetik az érintettek. A nemzetközi bírói fórumok által az emberi jogok védelmét biztosító jogorvoslati lehetőségek egyébként általában csak a belső (állami) jogorvoslati lehetőségek kimerítése után nyílnak meg. Az uniós aktusok által közvetített (átültetett) szankciók alkalmazása ellen ezért az EU-tagállamokban – nemzeti szinten – nem áll rendelkezésre bírói felülvizsgálat.²

Az említett ítéletek a nemzetközi emberjog-védelmi rendszer *egyfajta kórképét* sejtetik, egyúttal bizonyítják a nemzeti, az uniós és a nemzetközi jogrendszerek *kölcsönös egymásra hatását*. A központi problémát az jelenti, hogy annak feltételezése mellett, hogy létrejöhet egyfajta „európai és világdemokrácia”, akkor a globalizált közösségben hogyan garantálhatók az egyén sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapjogai, azaz a posztállami kormányzás rendszerében miként adaptálhatók a demokráciának a nemzeti keretek között kialakult jellemzői.³ Valószínűsíthető, hogy az előbb említett jogi rezsimok globális „alkotmányos” jogrenddé fejlesztéséhez az is szükséges, hogy bármely alapjogsértés felmerülése esetén rendelkezésre álljon jogvédelmi mechanizmus. A kölcsönhatások vizsgálata és értékelése előrelépést jelenthet a jogi globalizáció felé vezető úton.

A rendkívül általános, ennek megfelelően idealisztikus problémafelvetésen túl azonban az említett esetek – tágabb kontextusban, többek között – a következő különös kérdéseket vethetik fel, amelyekre realizisztikusabb és praktikusabb, bár töredékes válaszok adhatók. *Alkotmányosítható-e a nemzetközi jog?* Kialakult-e – s ha igen, miként írható

le – az *alkotmányos világrend?* Mire vezethető vissza a *nemzetközi jog* és intézményrendszer *legitimációja?* Hogyan függ össze mindez az *emberi jogok* nemzetközi és az alapjogok nemzeti *védelmével?* Mi a teendő a nemzetközi szervek *ultra vires* és/vagy *emberi jog sértő* aktusai esetén?

A NEMZETKÖZI JOGI KONSTITUCIONALIZMUSRÓL

Széles körben elfogadott, hogy a nemzetközi jog az utóbbi évtizedekben jelentős változáson ment át szabályozási tárgya, a nemzeti joghoz való viszonya, címzettjei, a normaalkotás eljárásrendje, valamint az alapul szolgáló nemzetközi értékrend tekintetében. Különös jelentősége van annak a ténynek, hogy a nemzetközi jog címzettjei már nem csupán az államok, hanem az univerzalista felfogás szerint egyének és szervezeteik is. A nemzetközi jog fejlesztése továbbá nem kizárólag szerződéses alapú, hanem nagy szerepet kapnak benne a rugalmasabb jogképződési mechanizmusok, így a nemzetközi intézmények szabályozó vagy végrehajtó aktusai is.⁴

E változásokra tekintettel a nemzetközi jog tudománya is új megközelítéseket alkalmaz a partikularista (szuverenitásorientált) és az univerzalista (egyetemes értékekre alapozott) megközelítések továbbfejlesztésével. A *nemzetközi jogi konstitucionalizmus* az univerzalizmus kortárs iránya. Olyan globális jogközösség létét igyekszik bizonyítani, amely a közhatalmat közös értékek mentén és a közjó érdekében formálja és irányítja. Érdemes megjegyezni, hogy a „jogközösség” kifejezés Hallstein nyomán az európai integrációval összefüggésben is felmerült a folyamat kezdetén, inspirálva az Európai Bíróság alkotmányosító törekvéseit, valamint hosszú időre meghatározta a politikai és tudományos diskurzust. A nemzetközi jog alkotmányos rendként való felfogása – nem meglepő módon – a német jogtudományból ered, egyik kiemelkedő képviselője Christian Tomuschat, akinek tézisei röviden az alábbiakban foglalhatók össze.⁵

Tomuschat megközelítésében a nemzetközi jog sokféle szerepköre közül kiemelkedő jelentősége van *alkotmányos funkciójának*, amely a politika legi-

timálásában, korlátozásában és alakításában nyilvánul meg. Ennek konzekvenciájaként a nemzetközi jog és a nemzeti alkotmányjog kapcsolata megfordul, és ebből a fordított nézőpontból az államok a nemzetközi közösség „ügynökei”, képviselői; feladatuk a nemzetközi jognak mint az emberiség közös jogának érvényre juttatása. A globalizáció tapasztalati kontextusában amilyen mértékben és amely területeken az államok lemondanak arról vagy feladni kényszerülnek azt, hogy a polgárok közös érdekeit garantálják, abban a mértékben és azokon a területeken regionális és univerzális szerveket szükséges létrehozni a hiányok kompenzálására. A nemzetközi intézményeknek tehát érdemi és autonóm szerepük van e rendszerben. A nemzetközi jog a nemzetközi és a nemzeti szint szempontjából is alkotmányos funkciót tölt be. Ez a funkció „a nemzetközi béke, biztonság és igazságosság védelmezése az államok közötti kapcsolatban, és az emberi jogok, a jogállamiság garantálása az államokon belül is, az emberi lények érdekében, akik tartalmilag a nemzetközi jog végső címzettjei”. Az alkotmányossági érvelés lényege, hogy a nemzetközi jog lényegi elvei a politikai hatalom minden formáját korlátozzák. A nemzetközi jog hagyományos funkciója – az államközi viszonyok szabályozása – nemcsak az alkotmányos funkcióval egészült ki, hanem a nemzeti közigazgatási jogéhoz és magánjogéhoz hasonló funkcióval is. Az új nemzetközi jog „átfogó koncepcióját adja a társadalmi életnek. Sokarcú jogterületté vált, amely az élet minden vonatkozását áthatja, amelyekben a kormányok a közcélok megvalósításáért tevékenykednek”, és így egészében „az emberiség közös jogi rendje”. A hagyományos értelmezés – mely szerint a nemzetközi jog és a nemzeti jog szabályozási tárgya eltérő – helyébe lépett az, hogy mindkettő ugyanazon tárgyakra vonatkozik. Vagyis nem elkülönült rendszerekről van szó, hanem egyetlen, integrált és sokrétű rendszerről.⁶

A nemzetközi jog alkotmányos rendként való fel fogásának *realitása* természetesen ma még legalább annyira vitatható, mint ahogy a közösségi/uniós jog alkotmányos karakterével kapcsolatban is élénk vita folyt a múlt század utolsó évtizedeiben. Európai (uniós) nézőpontból az mindenképpen kimutatható, hogy *háromirányú kölcsönhatás* mutatkozik a rendszerek között: az európaizálódás (a nemzetközi és a belső jog tekintetében), a nemzetköziesedés (az Európa-jog és a tagállami jog vonatkozásában), valamint az alkotmányosodás (az Európa-jog és a nemzetközi jog szempontjából). Az *európaizálódás* közelebből jelenti egyrészt az EU hatását a nemzetközi és a nemzeti jogalkotásra, másrészt a nemzetközi közjogi szabályok uniós (közösségi) szervek által történő al-

kalmazását, és ebből kifolyólag azok módosult belső (nemzeti) jogi helyzetét (háromoldalú kapcsolat).⁷ A *nemzetköziesedés* e megközelítésben a nemzetközi szervezetek számának gyarapodására, azok befolyásának növekedésére, illetve arra utal, hogy a nemzetközi együttműködésben való problémamegoldás olyan előnyökkel jár az államok és regionális integrációs szervezeteik számára, amelyek előbbieket szuverenitási igényeik visszavonására, utóbbiakat a nemzetközi jogrend elsőbbségének elfogadására készítik.⁸ Az *alkotmányosodás* pedig abban ragadható meg, hogy az alkotmányjogi fogalomkészlet és az alkotmányos értékek szükségszerűen cirkulálnak a jogrétegek között, különösen a bírói jogfejlesztés révén (amelyre példát szolgáltat az Európai Közösség és az Európai Unió jogának alkotmányos rendként való felfogása, az alkotmányfogalom adaptálása a szupranacionális jogrend alapvető normáira, amelyek ma már az Európai Unió alkotmányos szabályai).⁹

A háromirányú kölcsönhatás szemléltetésére következzen néhány példa a Yusuf- és a Kadi-ügyből. Az egyik felperes szerint „mindaddig, amíg az Egyesült Nemzetek joga nem biztosít megfelelő védelmet azoknak, akik azt állítják, hogy alapvető jogaik sérültek, biztosítani kell a Közösség által a Biztonsági Tanács határozatainak végrehajtására elfogadott jogi aktusok felülvizsgálatát”.¹⁰ Az érvelés emlékeztet a német szövetségi Alkotmánybíróság Solange I. döntésének érveire. A Bizottság pedig a Kadi-ügyben többek között arra mutatott rá: „Mivel [...] az Egyesült Nemzetek Alapokmánya 24. cikke (2) bekezdésének megfelelően a Biztonsági Tanácsnak az Egyesült Nemzetek céljaival és elveivel összhangban kell eljárnia, beleértve az ezen Alapokmány 1. cikkének (3) bekezdése értelmében az emberi jogok tiszteletben tartásának előmozdítását és támogatását, ha e szerv a fentieket – beleértve a szóban forgó magánszemélyek alapvető jogait is – megsértve fogad el jogi aktust, akkor ezt a jogi aktust ultra vires elfogadottnak, következésképpen a Közösség számára nem kötelező erejűnek lehetne tekintetni”.¹¹ Igaz, hogy közösségi bíróság nem jogosult a BT határozatát az ENSZ Alapokmány céljainak és elveinek fényében felülvizsgálni. Az Elsőfokú Bíróság megállapította, hogy „a nemzetközi jog szempontjából az ENSZ tagállamainak az Egyesült Nemzetek Alapokmánya alapján fennálló kötelezettségei vitathatatlannal megelőznek minden más, belső jogi vagy nemzetközi szerződési jogi kötelezettséget, beleértve az Emberi jogok európai egyezménye (EJEE) alapján fennálló kötelezettségeket (közülük azok számára, akik az Európa Tanács tagjai) és az EK-szerződés alapján fennálló kötelezettségeket (közülük azok számára, akik egyben a Közösség tagjai is)”.¹² Ez az

ENSZ Alapokmányából fakadó nemzetközi kötelesek elsődlegességének megállapítása a közösségi/uniós jogrenddel szemben is, noha az integrációs szervezet nem tagja az ENSZ-nek.¹³ Az Európai Bíróság viszont emlékeztetett arra, hogy „a Közösség jogközösség, amennyiben sem a tagállamok, sem pedig az intézmények nem mentesek annak vizsgálata alól, hogy jogi aktusaik megfelelnek-e az alkotmányos alapkartánnak, azaz az EK-szerződésnek, és hogy ez utóbbi teljes jogorvoslati és eljárási rendszert hozott létre, melynek célja, hogy a Bíróságra ruházza az intézmények jogi aktusai jogszerűségének felülvizsgálatát.”¹⁴ Vagyis a közösségi jogrend önállósága és alkotmányossága korlátot jelent az Elsőfokú Bíróság által tételezett – fent idézett – elsődlegességi szabállyal szemben, az implementáló aktusok esetében.

A NEMZETKÖZI KÖZHATALOM- GYAKORLÁSRÓL

A nemzetközi jog alkotmányosításának megragadását nehezíti, hogy az alkotmányos rendben létező és működő olyan jelenségek, mint közhatalom-gyakorlás, társadalmi integráció, politikai közösség, demokratikus legitimitáció, másként valósulnak meg és másként értelmezendők globális kontextusban, mint nemzeti szinten. Az alkotmány tág értelemben vett fogalma természetesen „adaptálható” valamely nemzetközi szervezet alapító szerződésére (alapokmányára), ettől az még nem rendelkezik a szűkebb értelemben vett (államhoz kötött) alkotmány sajátos (integráló, konszenzusképző, stabilizáló, rendező, racionalizáló stb.) funkcióinak teljességével. Ez az európai integráció „alkotmányos alapkartájára”, az EK-szerződésre is igaz, amely csak a bírói alkotmányos szerződéselmélet keretében, az Európai Bíróság gyakorlatának hatására teljesít alkotmányi funkciókat.

A belső jogban az alkotmány és az abban tételezett rend meghatározó jelentőségű a *belső közrend* szempontjából. A belső közrend ugyanis a belső jogrendszer fogalmi keretei között marad. A közrendbe ütközés megállapításához a gyakorlatban az alkotmány garanciális szabályainak, alkotmányi alapjogoknak, alapköteleéseknek, tilalmaknak a sérelme szükséges, illetve olyan jogszabályok sérelme, amelyek közvetlenül a gazdasági, társadalmi (politikai) rend alapjaira vonatkoznak.¹⁵

A *nemzetközi közrend* ehhez képest aligha értelmezhető egyfajta „alkotmányos világrendre” szabott jogrendszerben, hiányoznak ugyanis a konszenzuson alapuló fogalmi keretek. A nemzetközi jognak a világrendben betöltött szerepére vonatkozóan pusztán

Európában legalább háromféle elképzelés létezik: a) a realista megközelítés, amely szerint a nemzetközi jog feladata a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, és ebben az európai népek saját érdekeiknek megfelelően és meggyőződésük szerint követhetnek egyfajta szuperhatalmat; b) a többpólusú világrend koncepciója, amely más globális hatalmakkal egyenrangú európai egység építését ösztönzi; valamint c) a globális jogközösség koncepciója, amely a hatalmat közös értékek mentén és a közjó érdekében formálja és szervezi.¹⁶

A *világrend* azonban ténykérdés, nem jogkérdés. Az is tény, hogy globális közhatalom-gyakorlás működik, amelynek viszont a nemzetközi jog keretében kell megvalósulnia. A „nemzetközi közhatalom” ugyanis nem csupán normákat alkot, hanem jogvitákat is eldönt, és számos készítő eszközt alkalmazhat a nemzetközi szervezetek által alkotott normák és döntések végrehajtása érdekében. E megnyilvánulások körébe sorolható a jelentéstételi köteleesség előírása, a vizsgálatok folytatása, a jogsértések megállapítása, az ellenőrző szervek működtetése, valamint a szankciók alkalmazása. A nemzetközi közhatalmi kényszer – egyfajta legitim „erőszak” – példája lehet a békefenntartás, vagy az úgynevezett intelligens (célzott, egyéniesített) szankciók megállapítása.¹⁷ Ez a világrend azonban nem „világállam”, és nem is lesz az, illetve nem is kell annak lennie.

Annyi bizonyos, hogy a nemzetközi jog mai fejlettsége mellett a nemzetközi és szupranacionális dokumentumok is tartalmaznak tárgyuknak megfelelően jogi alapértékeket. Ezek jelentős része a nemzeti alkotmányokban is megjelenik alkotmányos értéként. A világrendben a nemzetközi intézményrendszer annyiban „alkotmányos”, amennyiben a nemzetközi szervezetek megfelelnek az önmaguk számára meghatározott alapértékeknek (például céloknek és elveknek), amelyek kitűnnek a rájuk vonatkozó dokumentumokból.¹⁸ A nemzetközi intézményrendszer „alkotmányossága” szempontjából orientációt jelenthet továbbá a nemzetközi *ius cogens*, amely a nemzetközi jog összes alanyára kötelező nemzetközi közrendként érthető, és amelytől nem lehet eltérni¹⁹ – tartalma tekintetében viszont számos nyitott kérdés merül fel. A körébe tartozó normák (például az emberi jogok védelme, az államok szuverén egyenlősége, a népek és nemzetek önrendelkezése, az erőszak tilalma stb.) rendszere ugyanis nem tekinthető lezártnak; eredetük szerint részben szerződéses, részben szokásjogi, részben bírói gyakorlaton alapuló normákról van szó; s kógenciájuk elnyerésének módja (eljárása) sem rögzített.²⁰ Kodifikáltság hiányában a nemzetközi *ius cogens* legfeljebb „alkotmányos orientációt” jelenthet a nem-

zetközi közrend megragadásához, de nem tekinthető annak bázisaként.

Nemzetközi szervek – a Jusuf- és Kadi-ügyben az ENSZ BT – egyéneket közvetlenül, a részes államok közbejötté nélkül érintő, általános érvényű döntései olyan „világkormányzási szerepkört” sejtetnek, amelyek igazolásához (alkotmányosságához) a joguralom elvének nemzetközi elismerésére és garantálására lenne szükség, ugyanolyan mértékben, amennyiben az állami aktusokat is a joguralom-jogállamiság alkotmányos követelményéhez viszonyítják.²¹ Problémát jelent azonban, hogy a joguralom elve nemzetközi jogi megközelítésben három értelemben is felfogható.²² Egyrészt *nemzetközi joguralomként* a formális elemek megragadásával a tartalmi elemeknek az államokra és a nemzetközi jog egyéb alanyaira való alkalmazását jelenti. Másrészt *a nemzetközi jog uralmaként* hierarchikus viszonyt fejez ki a nemzetközi és a belső jog között, megalapozva például az emberi jogi standardok primátusát a nemzeti jogrendszer vonatkozásában, amely szerint a nemzetközi közösség fenntarthatja beavatkozási jogát, ha valamely állam nyilvánvalóan elmulasztja az emberijog-sértések megakadályozását. Harmadrészt *globális joguralomként* is felfogható lehet, amely egyfajta – az egyéneket közvetlenül, a nemzeti intézmények formális közvetítése nélkül érintő – normatív rendet sürget a globalizálódó közigazgatás ellentételezéseként. Ez utóbbi – tartalmi jellegű – megközelítés azonban a kialakulás kezdeti stádiumában van, így a nemzetközi közhatalom-gyakorlást kevésbé orientálja. A hangsúly a nemzetközi szintéren a joguralom formális összetevőire kerül, mivel a nemzetközi jogban a történelmi kihívásnak a szuverén egyenlőséget élvező államok koordinálása számított, nem pedig a szuverén hatalom korlátozása a természetes személyek védelmében. Így háttérbe szorultak olyan joguralmi követelmények, mint a végrehajtó hatalom túlkapasainak elkerülése, a nemzetközi bírói felülvizsgálat kialakítása vagy a jog általános és következetes alkalmazása.²³ Amennyiben a nemzetközi közhatalom-gyakorlás ezen elvek alá rendelődne, akkor talán feloldható lenne az a legitimitációs válság, amelybe például az ENSZ BT került hatalomkoncentrációs – jogalkotó, végrehajtó és jogalkalmazó tevékenységeket is átfo-gó²⁴ – megnyilvánulásai miatt.

A NEMZETKÖZI JOG LEGITIMÁCIÓJÁRÓL

A nemzetközi jog alkotmányos rendszerként való megközelítése felveti a legitimitáció problémáját. A nemzetközi jog legitimitációjának kérdése szűkebb

(jogi) értelemben a felhatalmazás, a kötelező erejű – jogalkotó vagy végrehajtó típusú – döntések meghozatalához való hatáskör igazolására irányul, tágabb értelemben a nemzetközi közösség képviselőitében eljáró intézmények beavatkozásának morális alapjait feszegeti. A nemzetközi jog legitimitása „felülnézetben” formális, illetve „alulnézetben”, tartalmi, alkotmányjogi aspektusból is vizsgálható.

Formális szempontból a nemzetközi jogi felhatalmazást legitimálhatja a hatáskör eredete, például a nemzetközi szerződés államok általi megerősítése. A nemzetközi jog abból a feltevésből indul ki, hogy az államoknak tényleges lehetőségük van a szerződés megvitására, a megállapodások megtartására, alkalmazására. A csatlakozó államok az elfogadással kötelezettségeket vállalnak a többi részes félle szemben, *de facto* egy nagyobb közösség irányába. A felhatalmazást az is legitimálhatja továbbá, hogy olyan eljárást irányoz elő és foglal magában, amely adekvátnak és tisztességesnek tekinthető. Valamely nemzetközi intézmény létrehozására, összetételére, döntéshozatalára vonatkozó szabályok az eljárási legitimitáció szempontjából értékelendők.²⁵

A nemzetközi jog *tartalmi* legitimitációs bázisa nyugodhat funkcionális és demokratikus összetevőkön. Egyfelől a nemzetközi jog legitimitációs bázisa a közjó és a közérdek hatékony védelme. A nemzetközi szférában a béke fenntartása és a környezet védelme különösen fontos szerephez jut. Amikor a nemzetközi jog gondoskodik a rendről, a humánbiztonságról, a gazdasági növekedésről, az egyéni jólétről, azzal egyfajta legitimitációt teremt magának – ezt szokás *kimeneti (out-put) legitimitációnak* is nevezni. Másfelől elképzelhető a demokratikus (*bemeneti, in-put) legitimitáció* összetevőinek az azonosítása a nemzetközi jogra vonatkozóan is. A demokratikus legitimitáció elemei tekintetében többé-kevésbé konszenzus alakult ki (az államok között, illetve a nemzeti alkotmányos rendszer szempontjából): a közhatalom végső soron a néptől származik (választáson alapul, amely általános, egyenlő, szabad, periodikus), a közhatalmat a jogállamiság elvével összhangban és időben korlátozott módon kell gyakorolni a temporális hatalommegosztás elve szerint, az alapjogok tiszteletben tartásával. Nincs azonban konszenzus abban, hogyan érinti a globalizáció a demokrácia megvalósítását, gyakorlatát, fenntartását. Transznacionális szinten ezért nagyon sokféle és eltérő demokráciafelfogás létezik, és maga a transznacionalizálódás vizsgálhat a nemzeti demokrácia felfogására is.²⁶

A nemzetközi jog legitimitációjának javítására többféle elképzelés létezik. A *kimeneti* legitimitáció oldaláról a lehetséges stratégia a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek teljesítőképességé-

nek, általános és konkrét problémamegoldó képességének, hatékonyságának a fokozása. A hatékonyság szempontja azonban nem értékelhető túl, mivel annak mérése nehézségeket okozhat, illetve a bizonyos célok elérése tekintetében mutatkozó kudarcok nem feltétlenül jelentik a hatékonyság hiányát. A BT esetében például a hatékonyság a „kollektív biztonság állapota” céltételezés fényében mérlegelhető, és utilitarista megközelítésben az egyes tevékenységek is e célhoz képest értékelhetők sikerként vagy kudarcként.²⁷ E logika szerint a „csekélyebb, kis számú” emberijogsértés elfogadható áldozat lehet a „nagyobb biztonság” oltárán. Éppen ezért a nemzetközi intézmények legitimitációjának javítása pusztán funkcionális oldalról nem lehet kielégítő a demokratikus összetevők javítása nélkül. A *be-meneti* (demokratikus) legitimitáció tekintetében döntő szerepe lehet az egyetemes értékek és ezek között az emberi jogok hangsúlyozottabb védelmének, nem csupán az államokkal, hanem a nemzetközi szervezetek és szerveik – például az ENSZ BT – emberijogsértő gyakorlatával szemben is. A kivitelezésre kínált megoldások azonban nagy szóródást mutatnak aszerint, hogy univerzalista vagy partikularista szempontú forgatókönyvben gondolkodunk-e.²⁸

A nemzetközi jogot közvetett módon a nemzeti alkotmányok is legitimitálják. A demokrácia és a jogállamiság koncepcióján nyugvó alaptörvények változatos megfogalmazásban kifejezésre juttatják a nemzetközi jog általános szabályainak elismerését, dualista vagy monista alapon elhelyezik a nemzetközi (szerződési) jogot a belső jogban, egyesek kiemelik az emberi jogi tárgyú nemzetközi egyezmények fokozott elsőbbségét, a külső szuverenitás korlátjaként utalnak a nemzetközi kötelezettségvállalásokra, különösen a háború elutasítására és az együttműködési kötelezettségre. A nemzetközi kapcsolatokra nyitott államban az alkotmányi rendelkezéseket általában a nemzetközi jogra tekintettel kell értelmezni, mivel a nemzetközi kötelezettségek még az alkotmányozó hatalom számára is korlátként jelennek meg, és bekerülnek az alkotmányos értékrendbe. Az azonban már a nemzeti alkotmányvédelmi mechanizmus hatékonyságán, az alkotmányértelmezési és jogalkalmazási gyakorlaton múlik, hogy az alkotmány nemzetközi jogi tárgyú rendelkezései mennyiben és milyen hatékonyan érvényesülnek egy adott államban. Problémát jelenthet például a nemzetközi jog általános elveinek, a nemzetközi *ius cogens*nek és szokásjognak az (államonként bizonyos különbségeket mutató) alkotmányos értelmezése, és ezáltal a nemzeti alkotmányjogi jelentéstartalmának kialakítása közötti eltérés, továbbá a nemzetközi intézmények aktusainak, a nemzetközi bíróságok döntéseinek eltérő

alkotmányjogi kezelése a különböző államokban.²⁹ A legitimitációt gyengíti az is, ha az állam választani kényszerül alkotmányából fakadó alapjogvédelmi, illetve nemzetközi jogi kötelezettsége között, különösen ha a nemzetközi kötelezettség teljesítését alkotmányos felhatalmazás alapján integrációs szervezet keretében gyakorolja. Ezért például a Kadi-ítéletben előremutató, hogy az Európai Bíróság – jogszerűnek ítélve a Szankcióbizottság határozatait átültető uniós aktus jogalapját – azt is vállalta, hogy a tagállami szintről elszármaztatott alapjogvédelmi garanciát érvényesíti, mivel ezzel egyensúlyt teremtett a tagállamok alkotmányos kötelezettségeinek konfliktusában.³⁰

A NEMZETKÖZI EMBERIJOG- VÉDELEM

Az emberi jogok pozitív nemzetközi védelméhez elméletileg és történetileg három szakaszban jutott el a nemzetközi közösség. Az első lépés a konszenzus kialakítása a védelem szükségessége és a védendő jogok köre tekintetében. A második szakasz a nemzetközi kodifikáció, a szerződésbe foglalás és a nemzeti elfogadás. A harmadik etap a jogérvényesítés mechanizmusának kiépítése és működtetése. Az univerzalista megközelítés is elismeri, hogy míg az első két lépés többé-kevésbé sikeresen megtett, addig a harmadik – talán legfontosabb – fázis korántsem zárult le.³¹ A nemzetközi védelem rendszerét ráadásul dinamikus rendszerként kell kezelni, folyamatosan hozzá kell igazítani a globális valóság változó állapotához (terrorizmus, bűnözés, adatáramlás, környezeti katasztrófák, világjárványok, válságok kezelése).

A védelmi rendszerrel kapcsolatban, kissé talán partikularista és instrumentalista megközelítésben, élesebb kritika is megfogalmazható. A nemzetközileg elismert emberi jogok az államokra nézve keletkezett kötelezettségeket, és az államokon kéri számon teljesítésüket a nemzetközi intézmények. Az, hogy mindenkinek joga van X-hez, a kortárs nemzetközi gyakorlatban azt jelenti: minden állam fel van hatalmazva arra és felelős azért, hogy alkalmazza és védje az X-hez való jogot a saját területén. Az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata a vívmányok közös mércéje minden nép és nemzet számára – valamint az államok számára, amelyek képviselik őket. Az egyezségokmányok csak az államok számára teremtnek kötelezettségeket, és az államok nemzetközi emberi jogi kötelezettségei csak a joghatóságuk alá tartozó személyekkel szemben állnak fenn. Az emberi jogi normák ugyan nemzetköziesedtek, átülte-

tésük azonban majdnem kizárólag nemzeti maradt. A kortárs nemzetközi és regionális emberi jogi rezsim felügyeleti mechanizmusok, amelyek monitorozzák az államok és az egyének viszonyát. Nem alternatívái az alapvetően állami emberi jogi (alapjogi) koncepciónak. Még az erős európai regionális emberi jogi rezsimben is az EJEK alapvetően az államok és az állampolgárok vagy a rezidensek viszonyát vizsgálja. Az államok központi szerepe a kortárs nemzetközi emberi jogi konstrukcióban az elismert jogok tartalma tekintetében is egyértelmű. A legjelentősebb politikai részvételi jogok tipikusan (bár nem általánosan) az állampolgárokra korlátozódnak. Számos kötelezettségvállalás – például az oktatás vagy a szociális biztonság terén – csak rezidensekre alkalmazható, külföldiekre csak akkor, ha ők az állam joghatósága alá kerülnek. Külföldi államoknak nincs nemzetközileg elismert emberi jogi kötelességük például a kínzás áldozatainak védelmére egy másik államban. Nem is áll szabadságukban a meggyőzés eszközeinél tovább menni a kínzás külföldi áldozatai esetében. A szuverenitás mai normái tiltják az államoknak, hogy külföldön kényszerítőleg lépjenek fel a kínzás vagy más emberi jogi jogsértés ellen.³²

Természetesen igaz, hogy az erőszak tilalmán alapuló szuverenitáskorlátozás kiegészült a nemzetközi együttműködés fokozódó intézményesítésével. Az emberiség közös érdekeiért viselt megosztott felelősség tudatosulása vezetett a nemzetközi közösség fogalmának kialakulásához. Az együttműködés középpontjában az egyén – gyakran saját államával szemben való – védelme áll, és ez körvonalazódik például a környezet védelmében vagy az egyéni büntetőjogi felelősségben nemzetközi szinten. A XIX. századi konstitucionalizmus egyik legfőbb vívmánya volt, hogy egységes fogalomkészletet alakított ki, amellyel az egyének értékelik az államot, az államok egymást, és amely elfogadott mérce a nemzetközi közösségben. Az alkotmányos és emberi jogi fogalomkészlet „nyugati típusú” univerzalizálása azonban bizonyos veszélyeket is magában hordoz nemzetközi téren. Egyrészt alkalmas arra, hogy a fogalmakba burkolt partikuláris politikai törekvéseket és érdekeket általánosítson. Másrészt arra, hogy elfojtsa a közösségről, a jogokról és kötelességekről, a demokráciáról való alternatív gondolkodást.³³

Az emberi jogok nemzetközi védelmével kapcsolatban mindenképpen hangsúlyozni szükséges a *komplementaritás* elvét, amely szerint elsősorban az állam felelős az alapjogok védelméért, de ha nem képes vagy nem hajlandó arra, akkor a nemzetközi közösség teheti meg a megfelelő intézkedéseket az emberi jogok védelme érdekében.

NEMZETKÖZI SZERV ULTRA VIRES AKTUSÁNAK MEGÍTÉLÉSE

A nemzetközi szervezetek létezése és hatáskörei jogi normákon alapulnak, főszabályként államok által kötött szerződéseken. A releváns szerződés mindig korlátozott kompetenciákat ruház a szervezetre és szerveire. Elméletileg ugyan elképzelhető olyan szerződés, amely a szervezet számára teljes szabadságot biztosít a saját kompetenciáira vonatkozó döntések tárgyában, de gyakorlatilag ilyen nem létezik, hiszen ez aligha egyeztethető össze az állami szuverenitással. A nemzetközi szervezetek a belátható jövőben *korlátozott kompetenciájú nemzetközi jogalanyok* maradnak, amely igaz az olyan szupranacionális entitásokra is, mint amilyen az EU.³⁴

A belső alkotmányjogban az államhatalmi ágak elválasztásának elve és a hatáskörelvonás tilalma alapján az állami szervek kompetenciakonfliktusait hatékonyan oldja fel az alkotmánybíráskodást, az állambíráskodást vagy a közigazgatási bíráskodást végző szerv. Az EK-szerződés az Európai Bíróság hatásköreit rögzítve szintén biztosítja hatásköri viták eldöntését, illetve a jogalap vizsgálatának lehetőségét az *ultra vires* aktusok kiszűrése érdekében. A nemzetközi szervezetekkel kapcsolatban azonban nehéz általánosságban meghatározni, hogy melyek azok *ultra vires* aktusai, illetve ki dönti el, hogy adott aktus *intra* vagy *ultra vires*. Az első felvetésre az egyszerűsített válasz az lehet, hogy *ultra vires* aktus az, amely túllép a nemzetközi szervezetet létrehozó szerződésben rögzített hatáskörön. Csakhogy a szerződések élő jogot képeznek, értelmezett tartalommal hatályosulnak, és minél nagyobb a részes államok egyetértése valamely nemzetközi szervezet létezése és működése felől, annál könnyebb az alapító szerződés fejlesztő, kiterjesztő értelmezése. Ezen kívül a konkrét ügy körülményeitől sem lehet eltekinteni. A második kérdésre többféle lehetőség merülhet fel válaszként: a) a szerv maga dönt hatásköréről, és ezt senki nem kérdőjelezheti meg; b) a szervezet más szervei megkérdőjelezhetik az érintett szerv döntését azon az alapon, hogy az *ultra vires*; c) nemzetközi bíróság nyilváníthatja az aktust *ultra vires*nek; d) a részes államok fenntarthatják a jogot arra, hogy *ultra vires* aktushoz nem fűznek joghatást.

A részletesebb elemzés mellőzésével érdemes kiemelni azt, hogy a nemzetközi szervezetek jogi személyek, a nemzetközi jog alanyai, és ilyenként nem csak a részes államaik irányában vannak jogaik, kötelességeik. Felelősek az *ultra vires* aktusaikért is, és kötelezhetők kártérítés fizetésére vagy más jóvátételre. Nem szerencsés azonban, ha az érintett nemzetközi szervezet vagy a vita résztvevői döntenek az ak-

tus *ultra vires* jellegéről. A legjobb megoldásnak az tűnik, ha nemzetközi bíróságra bízják az érintettek a jogalap megítélését, de szóba jöhetnek részes államok bírói fórumai is³⁵ – amely utóbbi viszont integrációs szervezet implementációs közreműködése esetén nem jelent megoldást.

A már többször említett Yusuf- és Kadi-ügy egyrészt jól példázza a jogrendszerek közötti háromirányú kölcsönhatás létét, másrészt egyfajta, bár nem egyértelmű és befejezett választ jelentenek a nemzetközi szerv *ultra vires*, emberi jogszétsérsítő döntésének bírósági felülvizsgálata kérdésére.

A Yusuf-ügyben az Elsőfokú Bíróság a BT-döntést végrehajtó EK-rendeletet strukturális korlátokra figyelemmel, a közösségi alapjogi standardhoz viszonyítva nem vizsgálta, mivel úgy látta, hogy a támadott rendelet tartalmára a közösségi intézményeknek semmiféle befolyása nem volt, hanem az pusztán a BT döntését és a Szankcióbizottság által meghatározott, pénzügyi szankcióknak alávethető személyek listáját ültette át az Európai Unió jogrendszerébe, megfelelő jogalap mellett. Az Elsőfokú Bíróság azonban arra jutott, hogy kapcsolódó jelleggel jogosult vizsgálni a BT szóban forgó határozatainak jogszerűségét, tekintettel a *ius cogens*re, amelynek részét képezi az emberi jogok védelme is.³⁶

Az Európai Bíróság a Kadi-ügyben hatályon kívül helyezte az elsőfokú ítéleteket. Rámutatott arra, hogy „a nemzetközi megállapodásból eredő kötelezettségek nem sérthetik az EK-szerződés alkotmányos elveit, köztük azt az elvet, hogy valamennyi közösségi jogi aktusnak tiszteletben kell tartania az alapvető jogokat, mivel e tiszteletben tartás jogszerűségük feltétele, amelyet a Bíróságnak kell felülvizsgálnia az e Szerződés által létrehozott teljes jogorvoslati rendszer keretében”. Így az Elsőfokú Bíróság tévesen alkalmazta a jogot, amikor azt állapította meg, hogy a nemzetközi jogrend és a közösségi jogrendszer közötti összefüggést szabályozó elvekből következően a BT döntését végrehajtó EK-rendelet mentes a joghatóság alól, kivéve, ha a *ius cogens* körébe tartozó normákkal való összeegyeztethetőségéről van szó. Az EB nem látta akadályát a vitatott rendelet felülvizsgálata érdekében a közösségi alapjogi standard alkalmazásának: „a hatékony bírói jogvédelem elve olyan általános közösségi jogi elv, amely a tagállamok közös alkotmányos hagyományain nyugszik, és amely elvet az EJEE 6. és 13. cikke állapított meg, és amely elv újra megerősítést nyert az Európai Unió Nizzában, 2000. december 7-én kihirdetett alapjogi chartájának 47. cikkében.” Az ítélet kimondja, hogy a fellebbezőknek sérült a védelemhez való joguk, különösen a meghallgatáshoz való joguk, valamint a hatékony bírói felülviz-

gálatához való joguk a szankciós listára történő felvételük során. Ezért a testület a vitatott rendeletnek az érintettek vonatkozó részét megsemmisítette.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a közösségi bírósági felülvizsgálat csak és kizárólag a végrehajtó közösségi aktusra vonatkozott, nem az alapul szolgáló nemzetközi jogi aktusra. Az EB kiemelte: „a közösségi bíróság azon esetleges ítélete, amely megállapítja, hogy a [nemzetközi szervtől származó] határozat végrehajtására irányuló közösségi jogi aktus ellentétes a közösségi jogrendbe tartozó magasabb rendű normával, nem jelenti e határozat nemzetközi jogi alapú elsőbbségének megkérdőjelezését.”³⁷

Az idézett ügyekben a közösségi joghatóság körében, a közösségi jog alapján az érintettek kaptak jogorvoslatot. Ez azonban egyrészt nem változtat nemzetközi jogi helyzetükön, másrészt kérdés, hogy hatékony-e a bírói jogvédelem, ha a 2001 decemberében benyújtott keresetek tárgyában 2008 szeptemberében született ítélet.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS AZ ALAPJOGVÉDELEMRE NÉZVE

A Yusuf- és a Kadi-ügy tanulsága az lehet, hogy le kellene mondani arról a dogmáról, mely szerint az alapjogok kizárólag az egyén és az állam (belső közhatalom) jogviszonyában értelmezhetők – ebben az általánosságban, amiként az már az „integrációs közhatalom” vonatkozásában többé-kevésbé meg is történt. Az alapjogok eredeti funkciója – megjelenésük, morális parancsból alkotmányi normává alakulásuk idején – valóban ez volt: korlátozni az államot és a közhatalmat, egyfajta „materiális” hatalom-megosztási dimenzióban. E funkció nem szűnt meg létezni, csupán – a történelem folyásának, egy-egy adott állam demokratizálódásának függvényében – kiegészült azzal (az általános korlátból levezethető) szükségszerűséggel, hogy az alapjogoknak „más” személyekkel, szervezetekkel (adott esetben nemzetközi, nemzetek feletti szervezetekkel) szemben is érvényesülési igényük van, mindenki köteles tiszteletben tartani mások alapjogait. A közhatalom gyakorlója az alapjog kötelezettje, és az alapjogi funkcióból adódó feladata az alapjogok szubjektív és objektív védelme.³⁸ E szempontból mindegy, hogy a közhatalom hordozója az állam, nemzetközi- vagy integrációs szerv(ezet). Elméleti és gyakorlati szempontból is tisztázandó, hogy ha az alapjogokat – mint fundamentális és univerzális jogokat – többdimenziós normarendszerként alkotmányok és alkotmányos törvények, regionális és egyetemes nemzetközi

egyezmények, szupranacionális normák és precedensek védik, akkor érvényesülési igényük is többdimenziós-e. Ez esetben kérdés, miként viszonyulnak egymáshoz az érvényesítési igények. Ki által okozott alapjogsértésre hol, milyen fórumon kereshető a jogorvoslat? Miben áll az alapjogsértés, azaz milyen tevékenység okozza (jogalkotás, annak elmulasztása, más közhatalmi aktus, vagy más aktus)? Egyáltalán „mi” (milyen tényállás) minősül alapjogsértésnek? A belső alkotmányjogi terminológiában az alkotmányellenes törvényi korlátozás nyilván alapjogsértés, de amennyiben a korlátozás nemzetközi vagy szupranacionális jogi eredetű (és belső alkotmányjogot sértő), akkor ezért ki köteles helytállni?

A probléma végső soron hasonló ahhoz a jelenséghez, de nem azonos vele, amikor az alapjogok megsértését – alkotmányos jogállami viszonyok között – nem a közhatalom képviselői, hanem a gazdálkodó és egyéb szervezetek, főleg pedig a polgárok követik el embertársaik hátrányára,³⁹ és ez el is vezet a harmadhatás (*Drittwirkung*) kérdésköréhez. A magánjogi viszonyokban az alapjogok kihatása csak közvetett, vagyis a törvényhozó tevékenységének közbejöttével érvényesül (úgynevezett kisugárzó hatás).⁴⁰ A nemzetközi közjogi viszonyban – amikor nemzetközi közhatalmi szerv aktusa alapjogsértő – viszont a jogviszony jellegéből adódóan szükséges megtalálni azt a garanciát, amely az alapjog kötelezettségét kijelöli. Az alkotmányjogi értelemben vett „törvényhozó” oldalán ekkor figyelembe kell venni a nemzetközi jogi kötelezettség teljesítésére vonatkozó, tipikusan alkotmánybeli parancsot, s ezzel összhangban értékelendő az állam alapjogi kötelezettként való felelősségre vonása. Amennyiben egy (adott) állam a nemzetközi szabály megalkotásának folyamatában tényleges befolyással rendelkezik, akkor az alapjogsértésért megállapítható a felelőssége (mert nem tette meg mindazt, ami az alkotmányából következően az alapjogvédelmi feladat tekintetében elvárható). Ha a nemzetközi norma keletkezésére nem mérhető befolyást gyakorol az állam, akkor a nemzetközi normaalkotó szerv felelőségének alapjogi garanciái rögzítendőek, akár konkrét jogorvoslati eljárás kialakításával, akár alapokmányi szintű általános emberijog-védelmi kötelezettség megállapításával és normakontrollra jogosult fórum kijelölésével. Ezzel együtt le kell azonban mondani az alapjogok abszolutizálásáról is; az alapjogvédelem korszakunkban egyensúlyi kérdés. Az alkotmányjog-tudomány és az alkotmányjogi gyakorlat számára is új kihívás lehet az alapjogok horizontális alkalmazásának újraértelmezése, az egyének védelmében, de a – globalizált – közösségi együttélés követelményeire tekintettel.

1. Lásd az Elsőfokú Bíróság Ahmed Ali Yusuf és Al Barakaat International Foundation kontra Tanács és Bizottság ügyben 2005. szeptember 21-én hozott T-306/01. sz. ítélete (EBHT 2005., II-3533. o.) (a továbbiakban Yusuf-ítélet) és az Európai Bíróság Yassin Abdullah Kadi és Al Barakaat International Foundation kontra Tanács és Bizottság, C-402/05.P. és C-415/05.P. sz. egyesített ügyekben 2008. szeptember 3-án hozott ítéletét (a továbbiakban Kadi-ítélet).
2. Gabriele PORRETTO: *The European Union, Counter-Terrorism Sanctions against Individuals and Human Rights Protection*, eds. Miriam GANI, Penelope MATHEW, http://epress.anu.edu.au/war_terror/pdf/ch12.pdf, in *Fresh Perspectives on the War on Terror*, ANU E Press, 2008, 236–237.
3. Vö. Francesco GALGANO: *Globalizáció a jog tükrében*, Budapest, HVG-ORAC, 2006, 7, 9.
4. Rüdiger WOLFRUM: *Legitimacy of International Law and the Exercise of Administrative Functions: The Example of the International Seabed Authority, the International Maritime Organization (IMO) and International Fisheries Organizations*, 9 *German Law Journal*, 2008/11, 2042–2043.
5. Armin von BOGDANDY – Sergio DELLAVALLE: *Universalism and Particularism as Paradigms of International Law*, ILLJ Working Paper, in *International Law and Justice Working Papers, History and Theory of International Law Series*, New York, New York University School of Law, 2008/3, 43.
6. Christian TOMUSCHAT: *International law: Ensuring the survival of mankind on the eve of a new century*, 281 *General Course in Public International Law, Recueil des Cours* 13–438, 2001, 42, 23, 63, 70, 28. és BOGDANDY–DELLAVALLE (5. vj.) 44–45.
7. Jan WOUTERS – André NOLLKAEMPER – Erika de WET: *Introduction: the 'Euroeanisation' of International Law*, in *The Euroeanisation of International Law – The Status of International Law in the EU and its Member States*, The Hague, T.M.C. Asser Press, 2008, 7–11.
8. KONDOROSI Ferenc: *Emberi jogok – veszélyek és kihívások*, Budapest, Civil Akadémia, 2004, 8.
9. Francis SNYDER szerint ezek a következők: az egységes intézményrendszer az érdekek érvényesítésével, az intézményi egyensúly az intézményi autonómiával és az intézményközi kooperációval (hatalommegosztás), a korlátozott hatáskör, a bennefoglalt hatáskör, az elsődlegesség, a közvetlen hatály, az előfoglalás, a szubszidiaritás, a diszkrimináció-tilalom, az alapjogok tiszteletben tartása, a nemzeti identitás tiszteletben tartása, a lojalitás kötelessége, a jog általános elveinek tisztelete. Francis SNYDER: *The Unfinished Constitution of the European Union*, in *European Constitutionalism beyond the*

- State*, eds. J. H. H. WEILER – Marlene WIND, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 62.
10. Kadi-ítélet, 255. pont.
 11. Kadi-ítélet, 270. pont.
 12. Yusuf-ítélet, 231. pont.
 13. Azonban ugyanolyan mértékben kötik a BT határozatai, mint a tagállamokat. A Közösségnek hatásköreit gyakorolva meg kell tennie minden szükséges intézkedést annak érdekében, hogy a tagállamok teljesíthessék nemzetközi jogi köteleességeiket, közöttük a terrorizmusellenes szankciók alkalmazását. PORRETTO (2. vj.) 249.
 14. Kadi-ítélet 281. pont.
 15. KECSKÉS László – NEMESSÁNYI Zoltán: *Magyar közrend – nemzetközi közrend – közösségi közrend*, Európai Jog, 2007/3, 28.
 16. Armin von BOGDANDY: *Constitutionalism in International Law: Comment on a Proposal from Germany*, Harvard International Law Journal, Vol. 47, No. 1, Winter 2006, 223.
 17. Az intelligens szankciók jellegéről és az ún. „feketelistázás” sajátosságairól lásd MASENKÓ-MAVI Viktor: *Emberi jogok: merre tovább? A további előrelépés lehetőségei, kihívásai, veszélyei*, Acta Humana, 2008/3, 7–10.
 18. ÁDÁM Antal: *A rendőrség az alkotmányi értékek között*, Pécsi Határőr Tudományos Közlemények IX., Pécs, 2008, 9–10.
 19. Lásd Yusuf-ítélet 277–278. pont.
 20. SIMONKA Gábor: *Az Elsőfokú Bíróság ítélete a Yusuf-ügyben*, Európai Jog, 2007/3, 42.
 21. MASENKÓ-MAVI (17. vj.) 7.
 22. Simon CHESTERMAN: *I'll take Manhattan: The International Rule of Law and the United Nations Security Council*, Hague Journal on the Rule of Law, 2009/1, 2.
 23. CHESTERMAN (22. vj.) 3.
 24. MASENKÓ-MAVI fejti ki, hogy a BT egyes határozatai – például a nemzetközi terrorizmusról vagy a tömegpusztító fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szólók – az általános érvény igényével kerültek kibocsátásra, így jogalkotó tevékenységre utalnak. A jogalkalmazó hatalom gyakorlása mutatható ki nemzetközi büntetőbíróságok közvetlen létrehozásában. Vö. MASENKÓ-MAVI (17. vj.) 11. Lásd még hasonlóan WOLFRUM (4. vj.) 2043.
 25. WOLFRUM (4. vj.) 2040.
 26. BOGDANDY–DELLAVALLE (5. vj.) 14–15.
 27. Vö. SULYOK Gábor: *A Biztonsági Tanács reformjának szükségessége: kritikai értékelés*, Közjogi Szemle, 2008/3, 9.
 28. BOGDANDY–DELLAVALLE (5. vj.) 19.
 29. DRINÓCZI Tímea: *A nemzetközi jog beszűrődése a magyar jogforrási rendszerbe*, Magyar Jog, 2005/10, 600–601, 608.
 30. „...az Egyesült Nemzetek révén létrejött nemzetközi jogrendet szabályozó elvekből nem következik az, hogy a vitatott rendelet belső jogszerűségének az alapvető jogokra tekintettel történő bírósági felülvizsgálata kizárt lenne amiatt, hogy e jogi aktus a Biztonsági Tanácsnak az Egyesült Nemzetek Alapokmánya VII. fejezete alapján elfogadott határozatának végrehajtására irányul.” Kadi-ítélet, 299. pont.
 31. Christian TOMUSCHAT: *Human Rights: Between Realism and Idealism*, Oxford, Oxford University Press, 2003, 3.
 32. Jack DONNELLY: *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 2003, 34.
 33. Vö. Knut TRAISBACH: *The Individual in International Law*, http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/archive/Knut_Traisbach.pdf.
 34. Rudolf BERNHARDT: *Ultra Vires Activities of International Organisations*, in *Theory of International Law at the Threshold of 21st Century: Essays in Honour of Krzysztof Skubiszewski*, ed. Jerzy MAKARCZYK, Martinus Nijhoff Publishers, 1996, 599–600.
 35. BERNHARDT (34. vj.) 602–609.
 36. Yusuf-ítélet, 277. pont.
 37. Kadi-ítélet, 285–286, 288, 327, 334–335. pont.
 38. PETRÉTEI József: *Az alapvető jogok, in Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*, kézirat, megjelenés előtt, 21–22. (A kézirat hivatkozása szerző hozzájárulása alapján történt.)
 39. ÁDÁM (18. vj.) 15.
 40. PETRÉTEI (38. vj.) 24.; lásd még JAKAB András – VINCZE Attila: *Az alapjogok érvényesíthetősége a bíróságok előtt*, kézirat, megjelenés előtt. (A kézirat hivatkozása szerzők hozzájárulása alapján történt.)